

Марчак Віталій Ярославович –
кандидат юридичних наук, доцент,
заступник голови судової палати у
кримінальних справах апеляційного суду
Чернівецької області

Зарубіжний досвід вирішення проблеми обмеженої осудності

*У статті розкрито зарубіжний досвід вирішення проблеми
обмеженої осудності.*

Ключові слова: обмежена осудність; інститут обмеженої осудності; протиправність поведінки; обвинувачуваний; санкції; неосудність.

Незважаючи на те, що обмежену осудність вивчали та досліджували багато відомих науковців, зокрема: Ю.М. Антонян, С.В. Бородін, Ю.С. Богомяков, Л.І. Глухарєва, Н.Г. Іванов, В.А. Клименко, Г.Р. Колоколов, М.В. Костицький, М.М. Коченов, І.А. Кудрявцев, Д.Р. Лунц, А.І. Марчук, В. Мельник, Р.І. Міхеєв, А. Музика, В.В. Нагаєв, Г.В. Назаренко, В.С. Орлов, В.Г. Павлов, С.В. Полубінська, Т.М. Приходько, Ф.С. Сафуанов, О.Г. Сиропятов, В.Д. Сірожидінов, О.Д. Сітковська, С.І. Тіхенко, В.С. Трахтеров, В.В. Устименко та інші, це поняття є малодослідженим, унаслідок чого виникають багато спорів з приводу його теоретичних положень серед вчених та застосування серед практичних працівників.

Актуальність даного дослідження полягає у вивченні, узагальненні теорії та практики застосування іноземними державами кримінально-правового поняття “обмежена осудність” з метою набуття їхнього досвіду вирішення цієї проблеми.

Інститут обмеженої (зменшеної) осудності вже давно має місце в кримінальному законодавстві зарубіжних країн, хоча і трактується по-різному. Так, обмежена (зменшена) осудність передбачена, наприклад, у Кримінальних кодексах Австрії, Угорщини, Данії, Італії, Польщі, Фінляндії, ФРН, Франції, Швейцарії, Югославії, Японії та інших країн.

Найбільш показовим у цьому плані є Кримінальний кодекс Швейцарії 1937 року. Так, відповідно до статті 11 даного Кодексу, обмежена осудність вважається встановленою, якщо внаслідок розладу душевної діяльності чи свідомості, або внаслідок недостатнього розумового розвитку,

злочинець, у момент вчинення злочину, не повною мірою був здатний оцінити протиправність своєї поведінки та керуватися цією оцінкою. Суд на свій розсуд такій особі може пом'якшити покарання.

Разом з тим, згідно зі ст. 13 КК Швейцарії, суду надається право за висновком експертів вирішувати: чи потрібно поміщати обвинувачуваного в лікарню чи притулок, чи становить він загрозу для суспільної безпеки і суспільного порядку, про інтернування обмежено осудного в лікарню (ст. 14). Якщо такий злочинець виявиться іноземцем, то суд вправі заборонити йому проживати у Швейцарії (ст. 16). Положення про обмежену осудність, як і про неосудність, не застосовуються, якщо обвинувачуваний самостійно викликав зміну чи розлад свідомості з наміром вчинити злочин (ст. 12) [1, с. 58].

Інститут обмеженої осудності знайшов своє законодавче закріплення й у Кримінальному кодексі ФРН у редакції від 10 березня 1987 р. (зі змінами на 1 квітня 1998 р.). У параграфі 21 нового КК зафіксовано: якщо внаслідок якого-небудь психічного розладу здатність особи усвідомлювати протиправність свого діяння чи діяти відповідно до цього була значною мірою зменшена, то у випадку вчинення нею злочину призначається покарання може бути пом'якшено [1, с. 59].

Кримінальний кодекс ФРН також містить норми про неосудність унаслідок психічних розладів. Так, § 20 КК ФРН містить медичні критерії неосудності: хворобливий психічний розлад, глибокий розлад свідомості, слабоумство чи інше психічне відхилення. Ця ж норма передбачає, що особа діє невинно, якщо вона при вчиненні діяння внаслідок зазначених психічних розладів не здатна була усвідомлювати протиправність діяння чи діяти з усвідомленням їх протиправності. Глибокий розлад свідомості може бути, наприклад, у стані гіпнозу, афекту, наркотичного сп'яніння і на практиці трактується відносно довільно. Спірною є також проблема про значення сп'яніння для кримінальної відповідальності. Загальна частина КК ФРН не містить норм, що регулюють дане питання. У зв'язку з цим на практиці застосовується норма Особливої частини про стан повного сп'яніння (§ 323 а). У положеннях § 20 закріплено одну із головних характеристик неосудності по німецькій кримінально-правовій доктрині: “неосудна особа, яка вчиняє діяння, виконує склад злочину, але в силу зазначених причин вона діє без вини”.

Інститут обмеженої осудності, передбачений § 21 КК ФРН. У цьому параграфі зазначено: “якщо по вказаній в § 20 причині здатність особи усвідомлювати протиправність діяння чи діяти відповідно до цього була суттєво зменшена”, то такий стан, на відміну від стану, вказаного в § 20, не виключає осудності. У відповідності з цим положенням покарання особі може бути пом'якшено [2, с. 57].

Однією з характерних особливостей Кримінальних кодексів деяких країн Азії, Африки і Латинської Америки є введення ними поняття обмеженої осудності. Наприклад, цей інститут передбачають КК Бразилії, Лівана, Сомалі, Японії. Певний інтерес представляє позиція групи спеціалістів по кримінальному праву Японії. Ці дослідники наводять норми урядового проекту КК стосовно покарання осіб з ушкодженою психікою, а потім аналізують види ушкодженості та практику суду. Так, стаття 16 проекту КК Японії говорить:

“1. Не карається діяння особи, яка через ушкоджену психіку не має можливості розрізняти хороші та погані поступки чи діяти відповідно до цієї різниці.

2. Пом'якшується санкція особі, можливості якої, визначені в попередній частині, через ушкоджену психіку надзвичайно низькі”.

Дослідники відзначають, що зазначене поняття “ушкоджена психіка” розглядається як біологічна умова, а можливість розрізняти і поступати відповідно до цієї різниці (можливість контролю) – як психологічна умова. Однак, у юридичній літературі піднімаються проблемні питання, що стосуються інституту обмеженої осудності. По-перше, існують вимоги не визнавати цю категорію як таку, оскільки,

“осудність” або є, або її немає; інші автори заперечують, вважаючи, що існують стадії можливостей людини і ступені ушкодження психіки.

Друге проблемне питання полягає в тому, що багато із обмежено осудних осіб небезпечні в соціальному плані й існує необхідність протистояти цій небезпеці, посилюючи кримінальну відповідальність чи заходи безпеки. Японський дослідник Асада та інші японські спеціалісти у цій галузі відзначають, що вина в кримінально-правовому значенні повинна максимально обмежуватися осудом за дану дію, а заходи безпеки тамують погрозу переходу до антигуманного поведіння із засудженими.

Третій проблемний момент полягає у висуванні вимог змінити законодавство про обов’язкове пом’якшення санкцій при обмеженій осудності та ввести дискреційні заходи. Асада та інші учасники дослідження, навпроти, стверджують, що обмежена осудність, природно, обмежує вину, тому, на їхній погляд, було б неправильно збільшувати санкції до максимального розміру. Останнє допустимо лише для повністю осудних осіб. Хід роздумів у випадках встановлення судом обмеженої осудності такий: припускається, що дана особа вчинила таке ж діяння при інших рівнозначних обставинах, будучи повністю осудною, а потім її вина визнається меншою стосовно припущеної. По глибокому переконанню цих авторів, і в подальшому потрібно зберігати інститути права з обов’язково пом’якшеними покараннями і відсутністю заходів безпеки для обмежено осудних осіб [3, с. 59].

Кримінальний кодекс Данії 1939 р. передбачає не обмежену осудність, а психічні аномалії як обставину, що впливає на покарання. Під психічними аномаліями розуміється стан, який не відповідає неосудності, але впливає із недостатнього психічного розвитку, ослабленням чи порушенням психічних здібностей, включаючи слабоумство слабкого ступеню (§ 17). Згідно датського законодавства, якщо здатність особи усвідомлювати свої дії та керувати ними є суттєво зменшеною, то покарання може бути пом’якшено чи особа поміщається в особливу тюрму для засуджених, які страждають розладами особистості.

Концепція зменшеної осудності, відома раніше Шотландському праву, була введена в Англійське право Законом 1957 р., який передбачає, що, “особа, яка вбиває або бере участь у вбивстві іншої, не підлягає покаранню за тяжке вбивство, якщо вона страждає від такої аномалії свідомості (незалежно від того, чи викликано це затримкою або відставанням у розумовому розвитку чи іншою вродженою причиною, викликаною хворобою або пошкодженням), яка суттєвим чином погіршила його психічну відповідальність за свої дії або бездіяльність у момент вчинення вбивства чи за співучасть у ньому”.

Зменшена відповідальність, на відміну від правил Макнотена, які при наявності душевної хвороби повністю звільняють особу від кримінальної відповідальності, є фактором, що пом’якшує відповідальність і дає можливість у визначених випадках перекваліфікувати тяжке вбивство в просте вбивство. Це особливо важливо при виборі судом виду та розміру покарання, оскільки за тяжке вбивство за законом передбачене тільки довічне тюрмне ув’язнення, а за просте вбивство може бути, на розсуд суду, призначене менш суворе покарання. Правило зменшеної відповідальності розповсюджується тільки на випадки обвинувачення у вбивстві і не може бути застосовано, наприклад, у випадку замаху на умисне вбивство. Англійська судова практика дотримується такого підходу, згідно якого для застосування правила про зменшену осудність необхідно поєднання трьох елементів. По-перше, обвинувачений повинен страждати від “аномалії свідомості” у момент вчинення злочину, яку звичайна розумна особа визначає як “ненормальність”. По-друге, “аномалія свідомості” повинна походити від однієї із визначених причин, а саме, від затримки чи відставання у психічному розвитку, від будь-якої вродженої причини, викликаної захворюванням чи ушкодженням. При цьому під хворобою чи

ушкодженням слід розуміти органічне чи фізичне ушкодження або хворобу тіла, включаючи мозок. Будь-якою вродженою причиною може бути функціональне психічне захворювання. По-третє, “аномалія свідомості”, що згадана в Законі, повинна суттєвим чином зменшити психічну відповідальність обвинуваченого за його дії чи бездіяльність. Відповісти на питання про те, що ж розуміти під словом “суттєвим чином”, достатньо складно. Судова практика виходить із того, що у багатьох випадках мова йде про неможливість обвинуваченим контролювати свої дії та імпульси.

Судова практика Франції, зіткнувшись із випадками примежових станів, по різному їх оцінювала: у деяких випадках вона визнавала подібні психічні розлади обставинами, що пом'якшують відповідальність, в інших – відповідальність наставала на загальних підставах, у третіх – особа визнавалася повністю невинною. Разом із тим, особи, які страждають перерахованими захворюваннями, будучи засудженими навіть на невеликі терміни тюремного ув'язнення, попадали у звичайну тюрму, де не проводились ніякі лікувальні заходи, і захворювання лише прогресувало.

Після введення в кримінальне право Франції в 1958 р. інституту відстрочки виконання покарання з режимом випробовування, судова практика пішла шляхом застосування цього виду відстрочки до вказаних осіб. При цьому, однією з умов надання відстрочки було застосування до засудженого примусових медичних заходів терміном до п'яти років. Намагання врахувати такі обставини призвели до появи у французькому кримінальному праві концепції про обмежену (чи зменшену) осудність.

Так, у КК Франції 1992 р. законодавець у статті 122–1 передбачив інститут обмеженої осудності, відповідно до якого особа, яка знаходилася у момент вчинення злочину в стані психічного чи нервово-психічного розладу, який знизив її здатність усвідомлювати, а також контролювати свої дії, не звільняється від кримінальної відповідальності, але ця обставина враховується судом при призначенні їй покарання [4, с. 71]. Дана норма передбачає два критерії: психологічний та медичний. При цьому стан зменшеної осудності не виключає злочинності діяння і кримінальної відповідальності. Цей інститут дозволяє застосовувати до особи, яка визнана обмежено осудною, примусові заходи медичного характеру. Такі засуджені направляються у спеціалізовані заклади, режим яких суміщає позбавлення волі з проведенням примусових медико-психіатричних заходів [5, с. 141].

У кримінальному законодавстві США й Великобританії, як відзначають Н.Е. Крилова та А.В. Серебренікова, відсутні норми, в яких би безпосередньо йшлося про обмежену (зменшену) осудність, хоча англійське право фактично ввело це поняття, але в трохи усіченому вигляді. Що ж стосується США, то в деяких північноамериканських штатах у необхідних випадках суди досить часто використовують інститут обмеженої (зменшеної) осудності [4, с. 72]. Це зазвичай робиться у тих випадках, коли надані обвинуваченим докази свідчать про те, що в момент вчинення ним діяння він знаходився у такому психічному стані, що не міг вчинити злочин, який вимагає спеціального наміру чи злого умислу. У випадку визнання особи такою, яка діяла в стані обмеженої осудності, злочин кваліфікується як менш суспільно небезпечний, тобто як не тяжкий. Будь-яких одноманітних і достатньо чітких критеріїв обмеженої осудності судова практика не напрацювала. У зв'язку з цим деякі американські теоретики відзначають, що іноді тяжко провести межу між психічним розладом і сп'янінням, коли у обвинуваченого, наприклад, теж відсутній спеціальний намір, спрямований на вчинення злочину [2, с. 62].

Дещо уточнений законодавцем інститут обмеженої осудності діє у Кримінальному кодексі Польщі 1997 р., що набрав чинності з 1 січня 1998 р. (ст. 31, § 2) [1, с. 63].

У чинному кримінальному законодавстві Фінляндії, основу якого складає КК 1894 р., із внесеними до нього численними змінами, інститут обмеженої осудності сформульований трохи інакше, ніж у КК ФРН [1, с. 63].

Питання, пов'язані з категорією обмеженої осудності особи, яка вчинила злочин, передбачалися у Кримінальних кодексах країн постсоціалістичного табору, таких як Німецька Демократична Республіка, Венгерська Демократична Республіка, Чехословацька Радянська Соціалістична Республіка. Однак, потрібно зауважити, що у Кримінальних кодексах зарубіжних країн це питання вирішувалося далеко неоднозначно. Наприклад, болгарські вчені виступали категорично проти обмеженої осудності, вважаючи, що дане питання повинне вирішуватися в межах індивідуалізації кримінальної відповідальності, враховуючи загальні підстави призначення покарання [6, с. 98].

Відповідно до ст. 16 КК Німецької ДР кримінальна відповідальність пом'якшувалася при обмеженій осудності внаслідок психічної хвороби особи чи через серйозну хворобливу ненормальність розвитку її особистості, коли була серйозно порушена здатність керувати своїми діями під час прийняття рішення, вчинити це діяння згідно вимогам правил суспільного життя [7, с. 134].

Положення про пом'якшення покарання не застосовувалося, якщо особа по своїй волі привела себе у стан сп'яніння, який зменшує осудність. Приблизно таке ж положення містили Кримінальні кодекси Венгерської НР та Італії (ст. 89), згідно якого покарання повинне було бути пом'якшене стосовно осіб, які вчинили злочин у такому психічному стані, який не виключав, але суттєво знижував здатність усвідомлювати і бажати. КК Чехословаччини, відповідно до норми про зменшену осудність, взагалі звільняв таких осіб від кримінальної відповідальності.

Кримінальні кодекси зарубіжних держав по різному вирішують питання про обмежену осудність, наприклад, у чинному КК Болгарії закріплено норму про неосудність і відсутня норма про обмежену осудність. Однак, у Кодексі передбачено положення, згідно з яким, стосовно осіб з психічними аномаліями, які не виключають осудності, повинна проводитися відповідна робота з боку медичних органів. В інших країнах не передбачено норму про обмежену осудність, а тільки є норма про неосудність (наприклад, КК Албанії 1952 р., КК Китайської НДР 1951 р., КК Монгольської НР 1942 р. та ін.).

Разом із тим, у кримінальному законодавстві окремих країн поняття “осудність”, “неосудність”, “обмежена осудність” взагалі не застосовуються, але у ньому міститься положення, відповідно до якого покарання зменшується вдвічі, якщо особа під час вчинення злочину мала занижену здатність усвідомлювати результат своїх дій та керувати ними (ч. 2 ст. 20 КК Куби 1979 р.).

У деяких законодавствах західно-європейських країн норму про обмежену осудність взагалі не передбачено (наприклад, КК Австрії 1975 р.). Але, згідно з кримінально-правовими нормами КК Австрії, особа, яка має психічні відхилення, не звільняється від кримінальної відповідальності, а несе покарання як осудна особа, яка вчинила злочин. Однак, наявність аномалій дає можливість суду пом'якшити покарання [1, с. 65].

В інших країнах не містились, навіть, терміни “осудність”, “неосудність”, “обмежена осудність”, але використовувались терміни такі як “психічна хвороба”, “неповноцінність”, які виключають відповідальність і т. ін. (ст.ст. 4.01, 4.02 Примірнього КК США 1962 р.).

Таким чином, інститут обмеженої (зменшеної) осудності, породжений недосконалістю законодавчої формули “осудність-неосудність”, у кримінальному законодавстві деяких країн має місце давно і розвивається не однаково. По-різному його сформульовано і представлено також і в нових Кримінальних кодексах різних держав. Не випадково досвід закордонного кримінального законодавства і судова

психолого-психіатрична практика були враховані вітчизняними юристами, психологами і психіатрами, а також представниками інших наук, у вивченні й осмисленні інституту обмеженої осудності та втілений у кримінальне законодавство України.

Список використаних джерел

1. *Уголовное право зарубежных государств. Общая часть: [учебное пособие]* / под ред. и с предисл. И.Д. Козочкина. – М.: Омега-Л, Ин-т международного права и экономики им. А.С. Грибоедова, 2003. – 576 с.
2. *Козочкин И.Д. Уголовное право зарубежных государств* / Козочкин И.Д. – М.: Дом “Камерон”, 2004. – 528 с.
3. *Власов И.С. Уголовное право зарубежных государств: наказание* / Власов И.С., Галатонов В.Т., Гуценко К.Ф., Решетников Ф.М. – Вып. 4. – М.: Изд-во УДН, 1975. – 201 с.
4. *Уголовное законодательство зарубежных стран (Англии, США, Франции, Германии, Японии). Сб. законодательных материалов* / под ред. И.Д. Козочкина. – М.: Изд-во “Зерцало”, 2001. – 352 с.
5. *Спасенников Б.А. Правовая антропология* / Спасенников Б.А. – Архангельск: Изд-во Помор. ун-та, 2001. – 120 с.
6. *Михеев Д.И. Проблемы вменяемости и невменяемости в советском уголовном праве* / Михеев Д.И. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 1983. – 300 с.
7. *Антонян Ю.М. Преступность и психические аномалии* / Ю.М. Антонян, С.В. Бородин. – М., 1987. – 205 с.
8. *Лунц Д.Р. Проблема невменяемости в теории и практике судебной психиатрии* / Лунц Д.Р. – М.: “Медицина”, 1966. – 235 с.
9. *Марчак В.Я. Деякі історичні аспекти розвитку інституту обмеженої осудності // Право України. – 2006. – № 3. – С. 119–124.*

В статье раскрыт зарубежный опыт решения проблемы ограниченной вменяемости.

The article is devoted to the foreign experience of the limited responsibility problem.

Стаття надійшла до редакції журналу 14 травня 2009 року.

© В.Я. Марчак, 2009